

ГТАХР 03.20.39.15

DOI: <https://doi.org/10.62687/MHCE.8.1.2025.5>**ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАҢА ЗАМАН КАРТАЛАРЫНДАҒЫ АРАЛ ТЕҢІЗІ****¹Е.К. Рахимов*** ¹Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан*e-mail: vernur.rakhimov@gmail.com

Е.К. Рахимов – PhD, Астана халықаралық университетінің доценті, Астана, Қазақстан, e-mail: vernur.rakhimov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2829-9289>

Аңдатпа. Зерттеу тарихи география мен картографияның, сондай-ақ тарихнама мен деректанудың тоғысында жүргізілді. Сондықтан қолданылған негізгі әдіс пәнаралық болды. Тақырыптың өзектілігі даусыз, себебі картографиялық дереккөздер, тарихи және археологиялық дереккөздермен қатар, Орталық Азиядағы ірі су айдыны ретінде Арал теңіз-көлінің қалыптасуын түсінуге мүмкіндік береді. Арал теңізінің қазіргі регрессиясының себептерін зерттеу қажеттілігін ескерсек бұл міндет өте маңызды. Мақаланың мақсаты ортағасырлар мен жаңа заманда еуропалық және ресейлік авторлар жасаған ескі карталарда Арал теңізін тарихи-географиялық ерекше нысан ретінде көрсету болып табылады. Зерделенген картографиялық материалдар Орталық Азияның осы үлкен ішкі су айдынының біртіндеп «сызбасының» динамикасын зерттеуге көмектеседі. Алғашқы карталарда Каспий теңізіне құятын Әмудария мен Сырдария өзендері бейнеленген болса, Арал теңізінің бейнесі біртіндеп пайда болады, алдымен тек шығыс жағалауы, содан кейін толық пішіні көрсетіледі. Орталық Азия аймағын бейнелейтін ескі карталарды мұқият зерттеу бізге Арал теңізінің географиялық шекараларының, жағалауларының және шығанақтарының пайда болуы мен дамуының эволюциясын бақылауға мүмкіндік береді. Зерттеудің ортағасырлық және қазіргі заманғы карталарды талдауға негізделген нәтижелері Арал теңізі су деңгейінің тарих бойындағы ауытқушылық сипатын көрсетеді. Сондықтан, қазіргі регрессия бірінші де, соңғы да емес және Арал теңізі-көлі болашақта қайтадан суға толуы мүмкін деп болжауға болады.

Кілт сөздер: Арал теңізі, тарихи география, тарихи картография, ескі карталар, сызба, тарихнама және деректану, орта ғасырлар, жаңа заман.

АРАЛЬСКОЕ МОРЕ НА КАРТАХ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ И НОВОГО ВРЕМЕНИ**¹Е.К. Рахимов***¹Международный университет Астана, Астана, Казахстан*e-mail: vernur.rakhimov@gmail.com

Е.К. Рахимов – PhD, доцент Международного университета Астана, Астана, Казахстан, e-mail: vernur.rakhimov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2829-9289>

Аннотация. Исследование проведено на стыке исторической географии и картографии, а также историографии и источниковедения. Поэтому основным использованным методом был междисциплинарный метод. Актуальность темы несомненна, так как картографические источники наряду с историческими и археологическими позволяют реконструировать историю формирования Аральского моря-озера как крупного водоема Центральной Азии. Тем более эта задача важна в связи с необходимостью изучения причин нынешней регрессии Арала. Целью статьи явилось представление Аральского моря как историко-географического объекта на картах средневековья и нового времени, созданных европейскими и российскими авторами. Данные картографические материалы помогают изучить динамику постепенного «очерчивания» этого крупного внутреннего водоема. Если на ранних картах Амударья и

Сырдарья изображены впадающими в Каспийское море, то постепенно вырисовывается образ Арала, в начале только его восточный берег, а затем все очертания. Внимательное исследование старинных карт с изображением региона Центральной Азии позволяет выстроить эволюцию появления и развития географических границ, берегов, заливов Аральского моря. Результатами исследования явились выводы сделанные на основе анализа средневековых карт и нового времени, которые доказывают неустойчивый характер уровня Арала в историческое время. Поэтому, можно считать, что нынешняя регрессия не первая, и не последняя, а в будущем Аральское море-озеро может вновь наполниться водами.

Ключевые слова: Аральское море, историческая география, историческая картография, старинные карты, чертеж, историография и источниковедение, средневековье, новое время.

ARAL SEA ON MAPS OF THE MIDDLE AGES AND MODERN TIMES

¹Y.K. Rakhimov*

¹Astana International University, Astana, Kazakhstan

*e-mail: yernur.rakhimov@gmail.com

Y.K. Rakhimov – PhD, Associate Professor of the Astana International University, Astana, Kazakhstan, e-mail: yernur.rakhimov@gmail.com, <https://.0000-0003-2829-9289>

Abstract. The study was conducted at the intersection of historical geography and cartography, as well as historiography and source studies. Therefore, the primary method employed was interdisciplinary. The relevance of the topic is undeniable, as cartographic sources, along with historical and archaeological ones, allow us to reconstruct the history of the formation of the Aral Sea-lake as a major body of water in Central Asia. This task is especially important given the need to study the causes of the Aral Sea's current regression. The aim of the article is to present the Aral Sea as a historical and geographical feature on medieval and modern maps created by European and Russian authors. These cartographic materials help study the dynamics of the gradual «outlining» of this large inland body of water. While early maps depict the Amu Darya and Syr Darya rivers flowing into the Caspian Sea, the image of the Aral Sea gradually emerges, initially only its eastern shore, and then its full contours. A careful study of ancient maps depicting the Central Asian region allows us to chart the evolution of the Aral Sea's geographic boundaries, shores, and bays. The study's findings, based on an analysis of medieval and modern maps, demonstrate the fluctuating nature of the Aral Sea's water level throughout history. Therefore, it can be assumed that the current regression is neither the first nor the last, and that the Aral Sea/lake may once again fill with water in the future.

Keywords: Aral Sea, historical geography, historical cartography, ancient maps, drawings, historiography and source studies, medieval and modern periods.

Кіріспе. Арал теңізі Орталық Азиядағы негізгі географиялық нысан ретінде ерте заманнан белгілі. Алайда гидрологиялық режимнің тұрақсыздығы, су деңгейінің тұрақты ауытқуы және өзен ағындары көлдің кеуіп, содан кейін қайтадан суға толы болуы жөнінде «кұбылмалы» көл туралы гипотезаны тудырды.

Арал теңізі салыстырмалы түрде үлкен көл болғанымен, өзінің динамикалық сипатымен ғалымдардың назарын бұрыннан аударып келеді. 1780 жылдан бастап Арал теңізі деңгейінің ауытқуы туралы тарихи деректер жеткілікті, әрі сенімді. Егер археологиялық деректерге сүйенсек жанама, ал тарихи деректерге сәйкес қарама-қайшы мәліметтер береді. Кейбір зерттеушілер (мысалы, А.С. Кесь және т.б.) Арал теңізінің қазіргі акваториясы жоғарғы төрттік дәуірінде қалыптасқан деп есептейді (Колебания, 1980: 204).

Әмудария мен Сырдария өзендері қалыптасуы жағынан көне географиялық объектілер. Олар Каспий алқабына кем дегенде орта плиоценнен бері жатады, ал олардың Арал теңізімен

ұзақ мерзімді байланысы әлі толық зерттелмеген. Арал теңізі орналасқан құрылымдық алқап плиоценге жататыны белгілі, алайда көлдің өзі әлдеқайда жас. Арал теңізінің ерте тарихын XX ғасырдың екінші жартысында кеңестік және ресейлік зерттеушілер жан-жақты зерттеген, олардың қорытындылары бірқатар шолу мақалаларда жинақталған. Осы зерттеулерге сәйкес, аймақта жел эрозиясы үстемдік еткен орта плейстоценде Арал ойпаты ұзақ уақыт құрғақ болған мыс (Bugr, 2019: 142).

Арал теңізінің су деңгейі ең алдымен Өмудария ағынының бағытына байланысты екені анық. Түрлі себептермен өзен Узбой өзенін (қазіргі Сарықамыс көлінен Каспий теңізіне дейінгі құрғақ арна) бұзып кеткенде, оның көлге құятын ағысы азайып, соған сәйкес Арал теңізінің суы да төмендеген. Өмудария су деңгейінің өзі көптеген факторларға байланысты болды: климат, суару және төменгі ағысының жер бедері, мысалы, лай немесе дрейфтің қалыптасуы, бұлар да өзеннің бағытын өзгертті.

Узбой ағынының тоқтауы шамамен 3 мың жыл бұрын, ғалымдардың көпшілігінің пікірінше, Орталық Азияда суармалы егіншіліктің басталуымен байланысты болды. Арал-Сарықамыс алқабының 10 текше шақырымға ғана азаюы оны құрғақшылықта қалуына жеткілікті болды. Суды суаруға пайдалану алқаптағы су деңгейінің төмендеуіне және оның екі көлге бөлінуіне әкеліп соқтырды, оның бірі – Сарықамыс дерлік құрғап кетті. Кейіннен суармалы жерлердің көлемі бірнеше рет және күрт қысқарды. Нәтижесінде Арал теңізіне құйылатын су көбейіп, Сарықамыс көлі қайта пайда болды (Колебания, 1980: 208).

Қазіргі ғалымдардың пайымдауынша Өмудария суының Арал теңізіне ағынының бар екенін кем дегенде неолит дәуірінен, яғни голоценнің екінші жартысынан бастап растайды. Арал теңізі атырауының дамуының кейінгі кезеңдері атыраудың өзінде де, Сарықамыс пен Акшадарияға (Өмударияның құрғақ қабаты) қарай да негізгі ағыс бағыттарының мерзімдік өзгеруімен сипатталды. Бұл ығысулар бір жағынан табиғи тарихи факторларға, екінші жағынан әлеуметтік факторларға байланысты болды (Колебания, 1980: 203). Арал теңізі, Узбой, Өмудария және Сырдария су жүйелеріне қатысты тарихи дереккөздерге шолу 2-қосымшада келтірілген.

Зерттеудің материалдары мен әдістері. Арал теңізінің тарихи өткенін ғылыми тұрғыдан зерттеуді XX ғасырдың басында белгілі шығыстанушы В.В. Бартольд пен географ Л.С. Берг бастаған. Академик В.В. Бартольд өзінің 1902 жылы «Сведения об Аральском море и низовьях Амударьи с древнейших времен до XVII века» кітабын басып шығарды. Ол жазбаша деректерден алынған мәліметтерді салыстыра келе, моңғол шапқыншылығы дәуірінде Өмудария қазіргідей Арал теңізіне құйылған деген қорытындыға келді (Бартольд, 1902). Бірақ XIII – XVI ғасырлар аралығында өзен суы Узбой өзенінің арнасымен Каспий теңізіне қарай бұрылды.

Бартольдтың айтуынша, Арал теңізі туралы алғашқы сенімді дереккөздер VIII ғасырда Хорезмді жаулап алу туралы дәлелдемелерді жазып алған араб авторларына тиесілі. Бұл деректерді егжей-тегжейлі сипаттаған ол, одан Арал теңізінің 800-ші жылдары болғаны және оның Хорезм маңында орналасқаны анық, өйткені оның сипаттамасы Арал теңізінің шығыс жағалауының сипатына толығымен сәйкес келеді. В.В. Бартольд сол кездегі белгілі шығыс қолжазбаларына негізделіп XIII – XVI ғасырлар аралығында Өмудария суы (бұрын қазіргідей бағытта ағып келген) Каспий теңізіне қарай бұрылып, Узбойдың түбін бойлай ағып жатқан деген тұжырымға келген (Толстов, 1962:17). Әрине, сол кезде Арал теңізі көлемі жағынан кішірейіп, ортағасырлық карталардан мүлде жойылып кеткен.

Әйгілі географ және лимнолог, Арал теңізі туралы монографияның авторы Л.С. Берг, Орталық Азиядағы осы бірегей географиялық объекті туралы тарихи очерк жазды (монографияға оның «Очерк истории исследований Аральского моря» енгізілген). Ол грек немесе рим авторларының ешқайсысы Арал теңізі туралы тікелей немесе жанама сөз қозғамағанын атап өтеді. 1048 жылы қайтыс болған атақты хорезмдік ғалымы әл - Бирунидің айтуынша, біздің дәуірімізге дейінгі 1292 жылдан бастап өз хронологиясын жүргізген

хорезмдіктер Арал теңізінің бар екендігі туралы ешқандай дәлел келтірмеген. Берг сондай-ақ зороастризмнің қасиетті кітабы «Авестаға» сілтеме жасайды, бұл Вахш өзенінің немесе қазіргі Өмудария Варухаша көліне құятынын көрсетеді, кейбір ғалымдар оны Арал теңізі деп түсінеді. (Берг, 1908).

Л. Бергтің іргелі монографиясы Арал теңізі мен оның айналасындағы Орталық Азияның қуаң далаларының табиғаты мен геологиясы туралы бүгінгі күнге дейінгі ең егжей-тегжейлі зерттеу. Автор Арал теңізін барлаудың толық тарихнамасын әртүрлі көзқарастардан ұсынады. Көне заманнан 1902 жылға дейінгі көл-теңізді игеру тарихына арналған тарау 110 бетті құрайды. Онда Арал теңізі туралы көптеген, тіпті ең кішігірім басылымдарға да сілтемелер бар (Горбунов, Малковский, 2008: 60).

Кітапта Қытай, араб, моңғол және еуропалықтардың ежелгі дәуірден бастап Арал теңізі туралы білімінің дамуы көрсетілген. Арал өңірін бейнелейтін ең ертеден бастап карталар мен атластарда деректер беріліп, картографиялық дереккөздердің географиялық мәліметтері талданады. Л. Берг Арал теңізі туралы сенімді ақпаратты X ғасырдан бастап араб авторларының еңбектерінен алуға болатынын, сол арқылы В. Бартольдпен келісе алатынын дұрыс атап көрсетеді (Берг, 1908: 60). Л. Бергтің монографиясында әйгілі С. Ремезов картасының үзінділері, сондай-ақ X – XIX ғасырлардағы бірқатар еуропалық және араб карталары берілген. Арал теңізіндегі барлық ресейлік экспедициялар және олардың жетістіктері туралы мәліметтер үлкен ғылыми қызығушылық тудырады.

Біздің замандастарымыз, француз ғалымдары, Арал теңізін жан-жақты зерттеудің авторлары Рене Леталь мен Моника Маингло «Арал» атты іргелі еңбегінде көл-теңіз туралы картографиялық мәліметтерге арналған «Арал өңірінің тарихы: өркениеттер тоғысында» тарауында арнайы абзац бөлген (Létolle, Mainguet, 1993: 73-92). Бұл параграф «Арал. Картаға түсіру және ашылымдар: даулы теңіз» деп аталады. Авторлар Птолемейдің «Географиясынан» (б.з. II ғ.) бастап, ондаған «ескі» карталарды мұқият талдап, оның ішінде Каспий теңізі бар, бірақ сызба арқылы Арал теңізі туралы ештеңе айтылмаған дейді. Әл-Идриси картасында (XII ғ.), «Каталон атласында» (XIV ғ.) Арал теңізі бар, ал А. Бутаковтың картасында (XIX ғ. ортасы) Арал теңізін өзінің бізге таныс пішінінде көрсетіледі (1-сурет). Француз ғалымдары ежелгі карталарды хронологиялық тұрғыдан зерттеу жасап, Арал теңізінің динамикасын, оның ішінде көлемі мен пішінінің, су құрамы мен су деңгейінің өзгеруін анықтайтынын көрсетті. Сондай-ақ, Арал теңізі туралы көне және қазіргі мәліметтерге талдау жасалды. Бұл бөлімнің жалпы көлемі 20 бетті құрады.

Біздің мақаламыз пәнаралық зерттеу әдіснамасына сүйеніп дайындалған. Негізгі зерттеу әдістері: тарихи-салыстырмалы, тарихи-картографиялық, дерекнамалық талдау. Пәнаралық байланыстары – тарихи география, тарихи картография, тарихнама, деректану.

Нәтижелер. Ежелгі гректер Оксус (Амудария) және Яксарт (Сырдария) өзендері теңізге құятынын білген, бірақ олар Гиркан теңізіне (Каспийге) құяды деп есептеген. Бұл көзқарас географияда XVIII ғасырдың басына дейін үстем болды, бұл ішінара Өмудария су ағынының тұрақсыздығына байланысты. Арал теңізінің бар болуы оны қоректендіретін Өмудария мен Сырдария өзендерге байланысты екені белгілі. Бұл өзендер ағысының бағытын бірнеше рет өзгертіп, біресе Арал теңізіне, біресе Каспий теңізіне (Амудария), кейде тіпті шөлге құйған. Кейбір деректерге қарағанда, бұрын Өмудария Узбой тармағы арқылы Каспий теңізіне, ал Торғай өзені Арал теңізіне құятын. (История и культура Арало-Каспия, 2001). Тек IV ғасырда тарихшы Аммиан Марцеллин Өмудария мен Сырдарияның Арал теңізіне қосылуы туралы анық жазады (Виноградов, 1966: 136). Бұл өзгерістер өзеннің атырауы бойындағы өзен арналарының табиғи жылжуымен де, адам әрекетімен де байланысты болды.

Алайда біздің дәуіріміздің басында Арал теңізі Рим империясында Окс (Өмудария) өзенінің атауына байланысты Оксус көлі ретінде белгілі болғаны туралы деректер бар (Страбон, б.з. I ғ., Птолемей, II ғ.).

Сурет 1. 1482 жылғы *Cosmografia Germanus* басылымындағы Птолемей картасының фрагменті. Арал теңізі *Oxi Lacus* деп белгіленген (Оксия көлі).

X ғасырда Орта Азияны жаулап алған арабтар оны Хорезм теңізі (эл-Истахри) деп атады. Сонымен қатар, Гурганж (Үргеніш) теңізі, Сыр теңізі деген атаулары кездеседі.

Соңғы тарихи деректер негізінде Арал теңізінің су деңгейінің ауытқуын барынша егжей-тегжейлі зерттеуді алғаш рет Л.С. Берг бастаған. Ол анықтаған тербелістерді климаттық құбылыстар туғызады деп есептеді. Арал теңізінің су деңгейінің өзгеруі, тіпті оның бар болуы туралы бұрынғы тарихи деректер тіптен анық емес және қарама-қайшы болып келеді.

Сонымен, В.В. Бартольд шығыс деректеріне сүйене отырып, орта ғасырларда Арал теңізінің деңгейі күрт төмендеді, мүмкін теңіз мүлдем өмір сүруін тоқтатты деген қорытындыға келеді. Атап айтқанда, бұл туралы ол былай жазады: «XV ғасыр авторларының, тіпті ең білгірлерінің де, Арал теңізі туралы ештеңе білмегенін, тіпті оның бар екенін жоққа шығарып, Сырдарияны не Әмударияға қосуға... не Түркістан қаласынан едәуір төмен, ешбір өзенге қосылмай, құмға сіңіп кетуге мәжбүр еткенін түсіну қиын» (Бартольд, 1965: 196). Л. Бергтің пікірінше, Арал теңізінің деңгейі 1221 жылдан 1573 жылға дейін төмен болды, өйткені ол кезде Әмудария суының бір бөлігі Сарықамыс арқылы Каспий теңізіне құйылған. Бұл тұжырымды араб жазушыларының өзен суының бір бөлігінің Каспий теңізіне құюы туралы деректері растайды.

XIV – XV ғасырларда Шығыс әдебиетінде Птолемей концепциясымен байланысы жоқ Әмударияның Каспий теңізіне бұрылуы туралы мүлдем жаңа мәліметтер пайда болды. Осылайша, Хафизі Абруда мынаны кездестіреміз: «Алдыңғы авторлардың кітаптарында Джейхун суы құялатын Хорезм көлі туралы айтылады, бірақ қазір, яғни 820 (1417 - авт.) жылы бұл көл жоқ, Джейхун (Әмудария) суы өзіне (жаңа) жол жасап, Хорезмнен кейін өзен негізінен шөл арқылы ағып Хазар теңізіне құяды. Ходжент өзені (Сырдария) Фарабқа жетеді; ол жерден (ары қарай) ағып, Хорезм даласында Джейхунмен қосылып, Хазар теңізіне құяды» (Толстов, 1962: 22).

XII – XVII ғасырлардағы шығыс көздерінен алынған үзінді және қарама-қайшы мәліметтер осы кезеңде Әмудария суының қайтадан Каспий теңізіне бұрылуы туралы айтуға мүмкіндік береді. Олар Әмудария ағысы мәселесін зерттеген екі ірі шығыстанушы тарихшы – Де-Гуе мен Бартольдты тікелей қарама-қарсы көзқарастарға алып келді. Бір кездері Хиуаның солтүстігінде екі тармаққа бөлінген Оксус өзенінің бір сағасы Каспий теңізінде, екіншісі Арал теңізінде болуы да әбден мүмкін.

Шамамен XIII ғасырдың аяғынан бастап Арал теңізіне құйылатын су айтарлықтай азая бастады, бұл геологиялық, геоморфологиялық және тарихи-археологиялық деректермен расталады. Археологиялық материалдар да Арал теңізінің атырауының сол жағалауында ғана емес, бүкіл аумағында XIV ғасырдың аяғы мен XVI ғасырдың ортасына дейінгі

ескерткіштердің жоқтығын растайды. Бірқатар жазба тарихи құжаттар XIII ғасырдың басында Әмудария суының бір бөлігінің Сарықамыс алабына, одан әрі Узбой арқылы Каспий теңізіне бұрылғанын көрсетеді. Бұл Сарықамыс тармақтарының белсенді өмірінің соңғы кезеңі болды (Толстов, 1960). XVII ғасырдың басынан бастап Әмудария толығымен Арал теңізі ойпатына құйылды. Осыдан кейін оның суларының батысқа қарай қысқа су тасқыны ағыны ретінде ғана байқалған.

Ортағасырлық регрессияның себебі неде? Бұл теңіз деңгейінің төмендеуіне табиғи және антропогендік факторлар ықпал етті. Біріншіден, XIV ғасырда климаттық дәуірлер өзгерді: ортағасырлық климаттық оптимум аяқталып, кіші мұз дәуірі басталды. Памир мен Тянь-Шань мұздықтарындағы атмосфералық жауын-шашынның сақталуына байланысты өзен ағынының азаюы осы кезде басталған мыс. Арал теңізінің құлдырау фазасы және одан кейін қайта толтыру шамамен 300 жылға созылды (XIII ғасырдың соңы – XVI ғасырдың аяғы). Сонымен қатар, археологиялық деректер бойынша XIV ғасырға жататын Арал теңізінің ең төменгі деңгейінің кезеңі біршама ұзақ – жүз жылдан астам уақытқа созылды (Кривоногов, 2009).

Ал XV ғасырда Арал теңізінің суы толық емес, бірнеше жеке су қоймаларынан тұратынын көрсететін тарихи деректер ескі карталармен расталады (5, 6 – суреттерді қараңыз).

Бірақ XVI ғасырдың ортасынан бастап Әмудария өз суын қайтадан Арал теңізіне апара бастады және осы уақыттан бастап Арал атырауының қазіргі бөлігінің қарқынды қалыптасу кезеңі басталды. Егер XV ғасырда бұл үлкен көлдер тобы болса, XVI ғасырдың аяғында Арал теңізі ең жоғары деңгейге жетті, бірақ XVII ғасырда су деңгейі қайтадан төмендеп, аралдар пайда болды. 2001 жылы Арал теңізінің түбінде, оның солтүстік бөлігінде бұрынғы Барсакелмес аралының маңында Кердері кесенесі, одан кейін тағы бір кесене мен Арал-Асар деп аталатын көне қалашық табылды. Кердері кесенесі XII ғасырға жатады, ондағы жерлеулер тәңіршілдік элементтері бар ислам мәдениетіне жатады. Ал соңғы жерлеулер мұнда XIV ғасырда жасалған (История и культура Арало-Каспия, 2001; Кривоногов, 2009: 45).

XVI ғасырда климаттың өзгеруіне байланысты (жалпы жылыну, жауын-шашынның көп түсуі, мұздықтардың жаппай еруі) Арал теңізі ойпаты суға толып, жеке су қоймалары бірігіп, Арал теңізі толып кетті. Бұны Әбілғазы Баһадүрдің 1573 жылға дейінгі жазбалары дәлелдейді (Виноградов, 1966: 132).

Е.К. Мейндорфтың айтуынша, Хиуа тұрғындары арасында көп тараған аңыз – 500 жыл бұрын болған жер сілкінісінен Әмудария бағыты өзгерген-ді. Бұхара мен Хиуа шынымен жер қыртысының дүмпулеріне ұшырауына ықтималдығын ескерсек, бұл рас болуы әбден мүмкін (Мейндорф, 1975: 64).

Қазақ хандығы бейнеленген алғашқы карталардың авторы Э.Дженкинсон 1559 жылы былай деп жазды: «Бұрынғы кезде Каспий теңізінің осы шығанағына Оксус өзені құйылғанын айта кету керек. Қазір ол әзірге жетпейді... Арал теңізіне құяды... Бұл елдің пайдаланатын суы осы өзеннің қатты сарқылуына байланысты Оксус өзенінен салынған арналардан алынады; сондықтан ол енді Каспий теңізіне құйылмайды...». (Дженкинсон, 1938).

Алайда, XVII ғасырда су деңгейі төмендеп, Барсакелмес, Возрождение, Көкарал және т.б. аралдардың пайда болуына әкелді. Арал теңізінің толықтығы туралы ақпарат мардымсыз болды және, мүмкін, ол ешқашан жеткен жоқ, немесе жеткен болса да, Шығыста да, Батыста да (Мәскеулік Ресейде және Еуропада) елеусіз қалды. Соған қарамастан, С. Ремезовтің «Книга Большого Чертежа» (1627 ж.) – «бүкіл Мәскеу мемлекеті үшін» алғашқы картаның сипаттамасында Арал теңізі Көк теңіз деп аталды. Бұл беймәлім және алыс теңіз немесе көл туралы дәстүрлі фольклорлық түсінікке байланысты болуы мүмкін (Кошарная, 2008: 21).

Түркі тілдерінде «Арал - Теңіз» деген топоним қолданылады. Мұнда арал – теңіз (деңгіз) «теңіз, үлкен көл», яғни «арал теңізі» немесе «аралдар теңізі» дегенді білдіреді. Бұл атау алғашында XVIII ғасырдағы карталарға сәйкес Арал иелігі немесе уәзірлік (Арал вице-патшалығы немесе Арал Попули) орналасқан аралдарға толы Әмудария атырауындағы теңізге ғана қатысты болса керек. Арал теңізін «Көк теңіз» гидронимімен алғаш рет орыс

тіліне «Книга, Глаголемой Большой Чертеж» (1627) авторы Афанасий Мезенцев енгізген (Кривоногов, 2009: 44).

Арал теңізін ғылыми тұрғыдан зерттеуді XVIII ғасырда Орта Азияға барлау экспедициялар ұйымдастырған ресейлік офицерлер бастаған. І Петрдің бұйрығымен 1714 жылы «Үндістанға су жолын табу» міндетімен экспедиция ашылды. Сол жылы А. Бекович-Черкасский Каспий теңізінің шығыс жағалауын зерттеп, Әмудария Каспийге емес, Арал теңізіне құятынын алғаш рет растады (Виноградов, 1966: 137-138).

А. Бекович-Черкасскийдің Хиуадағы әскери барлау экспедициясы сәтсіздікке ұшырап, алға қойған мақсатына жете алмады. Алайда Арал теңізі мен оған құятын өзендердің сағалары туралы маңызды мәліметтер алынды. Капитан А.И. Бутаковтың экспедициясы XIX ғасырдың ортасында Арал теңізінің алғашқы топографиялық картасын жасады. Дәл осы карта Арал теңізі туралы біздің түсінігімізді кең-байтақ және суы мол көл-теңіз ретінде анықтады.

Сурет 2. А.И. Бутаков картасында Арал теңізі (1850 г.). Дереккөз: *(Journal of the Royal Geographical Society, Vol. 23, 1853)*. <http://www.luptravel.com> веб-сайтынан, жүзіну күні 15.12.2025.

Арал теңізінің ортағасырлық және жаңа заман карталарында бейнеленуінің тарихы өте күрделі, мұқият зерттеуді қажет етеді, сондықтан да өзектілігі сөзсіз. Араб картографтары Арал теңізінің бар болуы мен географиялық орнын білген және оны өз карталарында атап көрсеткені туралы деректер бар. Мысалы, атақты географ әл-Идриси (XII ғ.) Арал теңізін өз орнында, оған құятын өзендермен бейнелеген. Еуропада «Табула Роджериана» деген атпен белгілі араб географының бұл картасы Арал теңізі мен жалпы Орталық Азияның тарихи географиясы туралы сенімді дереккөз екені сөзсіз.

Сурет 3. Әл-Идриси картасындағы Арал теңізі («Табула Роджериана»). Оған бес өзен құяды. Аралдың солтүстігінде Шу өзені құятын Ақжайқын көлі бейнеленген болуы мүмкін. Аралдың солтүстік-шығысында Балқаш көлі мен Жетісу өзендері бейнеленген.

Картографияның басынан Арал теңізі еуропалық бөлікте жасалған карталарға енбеді. Бұл жағдай XVI ғасырға дейін сақталды. Алдымен орыс, содан кейін еуропалық картографтар бұл әлдеқайда үлкен және батыста орналасқан Каспий теңізінен бөлек географиялық объект екенін түсінді.

Еуропалық картографияда теңіз-көлді «ашуда» Семен Ремезовтің рөлі зор. Оның 1699 жылғы картасында Арал теңізі алғаш рет өз атымен және оған құятын өзендермен бірге тиісті орнында көрсетілген (8-суретті қараңыз). Кейінірек Арал теңізінің, оның ішінде Батыс Еуропа карталарындағы бейнелері С. Ремезовтің «Сызба кітабынан» алынған мәліметтерге негізделген деп болжауға болады. Сонымен, Гийом Делильдің «Парсы картасында» (1724 ж.) Арал теңізі Батыс Еуропа картографиясында бірінші рет Lac de Glouchoige ou d'Arapscoa атауымен жеке географиялық объект ретінде көрсетілген (10-суретті қараңыз). Кейінірек теңіз-көлді бейнелеу тәжірибесі Абрахам Маастың «Каспий теңізінің және өзбектер елі іргелес провинцияларының жаңа картасы» (12-суретті қараңыз), Иоганн Матиас Хаастың картасында көрініс тапты (13-суретті қараңыз).

Әр уақытта әр түрлі саяхатшылар Арал теңізінің картасын жасаған: 1558 жылы ағылшын Э.Дженкинсон, 1664 жылы голланд Николас Витсен, 1724 жылы француз Г.Делиль, орыстар – 1734 жылы Крылов, 1741 жылы Муравин, 1834 жылы Левшин. Арал теңізінің зерттеуіне айтарлықтай үлес қосқандар А. Бутаков пен Т. Шевченко. Еуропалық және ресейлік авторлардың ең көрнекті карталары егжей-тегжейлі түсіндірмелерімен 1-қосымшада келтірілген.

Қорытынды. Ортағасырлық және жаңа заманның тарихи карталары ғылыми маңызды тарихи ақпараттың тасымалдаушысы ретінде Орталық Азияның географиясы, этнографиясы, саяси және экономикалық тарихы үшін құнды дереккөз болып табылады. Бұл жағдайда біз зор және экономикалық маңызды географиялық нысан болып табылатын Арал теңізінің эволюциясы мен динамикасын суреттеу үшін картографиялық материалдарды пайдалануға тырыстық.

Бұл көл-теңіздің үзік-үзік, сенімсіз, бір-біріне сәйкес келмеуі оның екі үлкен саласы Әмудария мен Сырдария өзендерінің су деңгейі мен бағытына байланысты гидрологиялық деңгейінің тұрақсыздығынан екені анықталды. Мұнда әлеуметтік-экономикалық, саяси және физикалық-климаттық факторлар әсер етті. Демек, оның батыс көршісі Каспий теңізі мыңдаған жылдар бойы азды-көпті дәл бейнеленгенімен, Арал теңізінің жағдайы күрделірек болды. Соған қарамастан, «ескі» карталарды мұқият зерттеу және салыстыру Арал теңізінің бірте-бірте «анықталуын» және оның дұрыс орналасқан жерінде пайда болуын қадағалауға мүмкіндік береді.

Тағы бір маңызды аспект – Арал теңізінің, оның ауданы мен көлемінің тарих бойындағы құбылмалылығы, бұл көптеген тарихи деректермен расталады. Мысалы, Арал теңізі ұзақ уақыт бойы жойылып, жеке-дара су қоймаларына айналады, кейін қайта толтырылады. Демек, қазіргі регрессия Арал теңізі тіршілігінің кезекті кезеңі болуы мүмкін және жақын болашақта Арал қайтадан суы мол көл-теңізге айналады және ауданы бойынша әлемдегі ең ірі бес көлдің қатарынан өзінің лайықты орнын қайтарады деген үмітіміз бар.

1-қосымша.

Арал теңізі ескі ортағасырлық және жаңа замандағы еуропалық және ресейлік карталарында.

Сурет 4. Арал теңізі Мартин Вальдземюллердің дүниежүзілік картасында (1516 ж.). Арал теңізі – Оксус өзені өз суын Каспий теңізіне апаратын шағын су айдыны болып бейнеленген.

Сурет 5. Арал теңізінің орнындағы екі бөлек су айдыны «Tartaria sive Magni Chami Imperium» (Тартария немесе Ұлы хандар империясы, латын тілінен аударғанда) – Saluna lacus және Amu lacus көрсетілген. (1635-1664). Авторы: Виллем Янзон Блау. Мұнда берілген ақпарат ескірген сияқты, өйткені карта жасалған кезде Арал теңізі біртұтас су айдыны болған. Бұл нюанс ортағасырлық картографияға тән, мұнда соңғы ақпарат жиі айтарлықтай кешігумен пайда болды.

Сурет 8. Арал теңізі қазіргі атауымен «море Аралско» С. Ремезовтің «Чертёж земли всей безводной и малопроездной каменной степи» (1699-1701) картасында көрсетілген. Ескерту: ескі дәстүр бойынша жоғарғы жағында оңтүстік, ал төменгі жағында солтүстік бейнеленген.

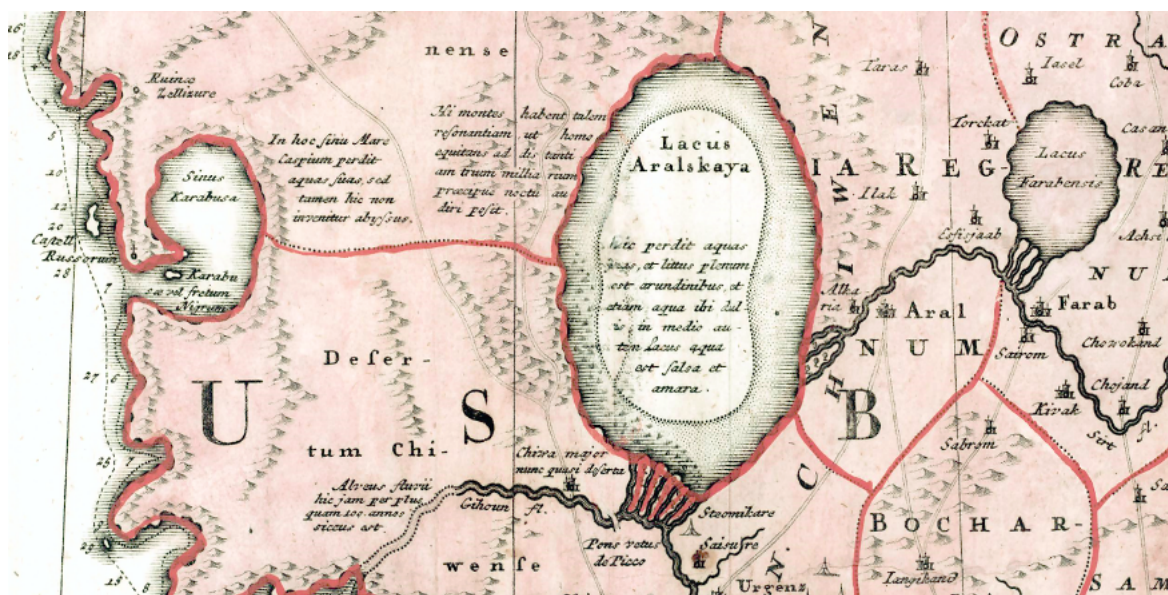
Сурет 9. Арал теңізі Николай Витсеннің 1704 жылғы «Ресей империясының жаңа картасы» картасында «Көк теңіз» ретінде көрсетілген.

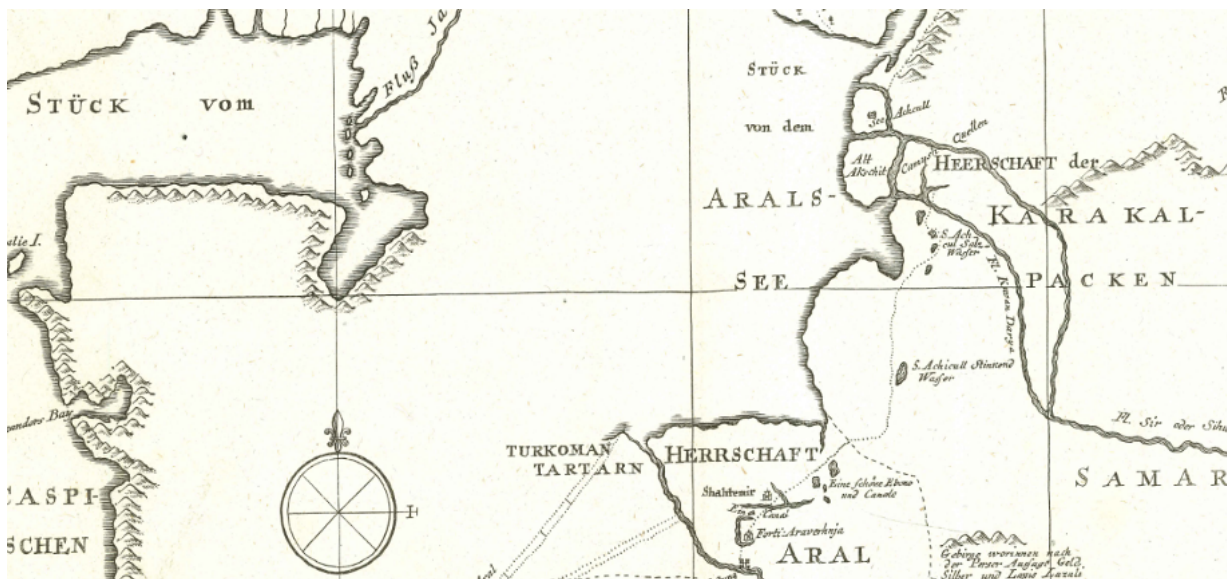
Сурет 10. Арал теңізі Г. Делиль картасында, 1724 ж. Glouchoige дегенді француз тілінен «саңырау» деп аударуға болады, яғни көлге қатысты - тұйық деген мағынада. Agarpscoa сөзі баспагердің қатесінен кеткені анық.

Сурет 11. Арал теңізі И. Страленберг картасында, 1730 ж. Мұнда ақпараттың жеткіліксіздігіне байланысты Әмудария өз суын жартылай Каспий теңізіне құяды.

Сурет 12. «Nova Maris Caspii et Regiones Usbeck Cum Provinciis adjacentibus vera Delineatio» картасындағы Арал теңізі. (Каспий теңізінің және өзбектер елі іргелес провинцияларының жаңа картасы, латын тілінен аударғанда). (1735 ж.). Авторлары: Авраам Маас, Иоганн Питер фон Гелен. Картада Арал теңізі туралы түсіндірме жазба бар: «Мұнда сулар жоғалып кетеді, ал жағалары қамыс басып жатыр, тіпті көлдегі су тұзды және ащы», латын тілінен аударылған.

Сурет 15. «Anhang zu den Karten von dem Orenburger Feldzuge №1 und den Provinzen in Siberien №2, wie solche von den ruslen im jahre 1747 aufgenommen worden» картасындағы Арал теңізі. 1747 жылы орыстар құрастырған №1 Орынбор жорығының және Сібір губернияларының №2 карталарына қосымша, неміс тілінен аударғанда». (1747). Авторлары: Дж. Хенвей, И.Г. Крюгер.

Шығыс жағалауы анық көрсетілгенімен, Арал теңізінің батыс жағалауы мүлде суреттелмеген, мұны түсіндіру қиын. Бұл карта, біздің ойымызша, британдық саудагер Джонас Хенвейдің саяхат есептеріне сүйене отырып, ресейлік құпия мәліметтерді кеңінен пайдалана отырып жасалған. Карта бірегей және сирек. Түпнұсқалардың бірі қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінде (Астана қ.) сақтаулы.

Сурет 16. Арал теңізі Сэмюэл Данның «Тәуелсіз Тартария картасында» (1774). Британдық Тартария картасының бірінде Арал теңізі дұрыс бейнеленген. Әмудария енді Каспий теңізіне құйылмай, Сырдария сияқты оған толық құяды. Айта кетерлігі, картада көл-теңіздің оңтүстігінде Aralar Uasir деген жазу бар. Бұны біз Арал уәзірлігі немесе вилайетімен сәйкестендіреміз.

Қосымша 2.

Кесте 1. Орталық Азияның су жүйелеріне қатысты тарихи деректер. *Дерек-көзі: Духовный, 2017:120 б. - Б. 12.*

Время	Источник	Условия Арала	Условия Узбоя	Примечание
XV в. до н. э.	Авеста Риг Веди	сухой		болотистая местность
V в. н. э.	Геродот	существует	Амударья через Узбой в Каспий	
III до н. э.	Патрокл	заполнен водой	сухой	Амударья и Сырдарья втекают в Арал
I до н. э.	Страбон	впадает Амударья и Сырдарья, но последняя не полностью	Амударья	
891 н. э.	Аль Балки	существует	вдоль Узбоя в Каспий	
X	Идриси	существует		
1211	Дживени Мурханд	почти сухой	работает	отпрыски Чингиз-хана направили Амударью в сторону
1320	Марино Сануто	средний уровень	Потоки Узбоя идут из Сарыкамыш, куда впадает Амударья	малый Арал идентичен небольшому озеру (Сарыкамыш)
1375	Каталония	существует	работает	потоки Сыр впадают в Арал и Аму впадает в Сарыкамыш
	Сануто	существует	работает	
1400	Мераши	низкий уровень		
1575	Абдул Гази	высокий уровень	сухой	
1638	Олирей	низкий уровень	работает	потоки Аму и Сыр впадают в Арал
1680	Абдул Гази Багадур	существует		потоки Аму впадают в Каспий с 1220 г. и, в конце концов, разъединены в 1575 г.
1734	Кирилов	не указано	чередуются	
1826	Колодкин	высокий уровень	не показано	
1858	Иваничев	высокий уровень	засохший	

Әдебиеттер

- Burr G. S., et al. A history of the modern Aral Sea (Central Asia) since the Late Pleistocene // Quaternary Science Reviews. –2019. – Vol. 206. –P. 141–149. [Eng]
- Létolle R., Mainguet M. Aral. –Paris: Springer-Verlag France, 1993. –260 p. [French]
- Бартольд В. В. Сведения об Аральском море и низовьях Амударьи с древнейших времен до XVII века. –Ташкент, 1902. –215 с. [Russ.]
- Бартольд В. В. К вопросу о впадении р. Амударья в Аральское море // Сочинения. Т. 3: Работы по исторической географии. – М.: Изд-во восточной литературы, 1965. –С. 245–262. [Russ.]
- Берг Л. С. Аральское море. –СПб., 1908. –580 с. [Russ.]
- Виноградов А. В. Тысячелетия, погребенные пустыней. –М.: Просвещение, 1966. –224 с. [Russ.]
- Горбунов А. П., Мальковский И. М. Аральское море в трудах академика Л. С. Берга // Вопросы географии и геоэкологии. – 2008. –№ 1. –С. 58–63. [Russ.]
- Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию 1558–1560 гг. // Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке: сб. текстов / отв. ред. Н. Л. Рубинштейн; пер. с англ. Ю. В. Готье. –М.: Соцэкгиз, 1938. –С. 121–176. [Russ.]
- Древняя и средневековая культура юго-восточного Устюрта. –Ташкент: ФАН, 1978. –310 с. [Russ.]

- Духовный, 2017 - Аральское море и Приаралье / под общ. ред. В. А. Духовного. –Ташкент: Baktria press, 2017. –392 с. [Russ.]
- Золотницкая Р. Л. По дорогам неведомого Туркестана // Сборник статей к 150-летию Н. А. Северцова. –М.: Мысль, 1978. –С. 85–102. [Russ.]
- История и культура Арало-Каспия : сб. науч. ст. –Алматы: Qūs zholy, 2001. –268 с. [Russ.]
- Колебания увлажненности Арало-Каспийского региона в голоцене. –М.: Наука, 1980. –240 с. [Russ.]
- Кошарная С. А. «Море» в русской мифологической картине мира // Вопросы журналистики, педагогики, языкознания. –2008. –Т. 15, № 2. –С. 19–23. [Russ.]
- Кривоногов С. К. Арал судоходный и сухопутный // Наука из первых рук. –2009. –№ 2 (26). –С. 42–51. [Russ.]
- Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. –М.: Восточная литература, 1975. –206 с. [Russ.]
- Толстов С. П. Низовья Амударьи, Сарыкамыш, Узбой. История формирования и заселения : материалы Хорезмской экспедиции. Вып. 3. –М.: Изд-во АН СССР, 1960. –356 с. [Russ.]
- Толстов С. П. По древним дельтам Окса и Яксарты. –М.: Восточная литература, 1962. –294 с. [Russ.]

References

- Bartol' d V.V. Svedeniya ob Aral' skom more i nizov' yakh Amudar' i s drevneishikh vremen do XVII veka. [Information on the Aral Sea and the Lower Amu Darya from Ancient Times to the 17th Century]. Tashkent, 1902. 215 p. (In Russ.).
- Bartol' d V.V. K voprosu o vpadenii r. Amudar' ya v Aral' skoe more [On the Confluence of the Amu Darya River into the Aral Sea]. // Sochineniya. Vol. 3. Raboty po istoricheskoi geografii. Moscow: Izd-vo vostochnoi literatury, 1965. P. 245–262. (In Russ.).
- Berg L.S. Aral' skoe more. [The Aral Sea]. Saint Petersburg, 1908. 580 p. (In Russ.).
- Burr G.S. et al. A history of the modern Aral Sea (Central Asia) since the Late Pleistocene // Quaternary Science Reviews. 2019. Vol. 206. P. 141–149. [Eng]
- Drevnyaya i srednevekovaya kul' tura yugo-vostochnogo Ustyurta. [The Ancient and Medieval Culture of Southeastern Ustyurt]. Tashkent: FAN, 1978. 310 p. (In Russ.).
- Dukhovnyi, 2017 - Aral' skoe more i Priaral' e / ed. by V.A. Dukhovnyi. [The Aral Sea and the Aral Sea Region]. Tashkent: Baktria Press, 2017. 392 p. (In Russ.).
- Gorbunov A.P., Mal' kovskii I.M. Aral' skoe more v trudakh akademika L.S. Berga [The Aral Sea in the Works of Academician L. S. Berg]. // Voprosy geografii i geoekologii. 2008. No. 1. P. 58–63. (In Russ.).
- Istoriya i kul' tura Aralo-Kaspiya: sb. nauch. st. [History and Culture of the Aral-Caspian Sea]. Almaty: Qūs zholy, 2001. 268 p. (In Russ.).
- Jenkinson A. Puteshestvie v Srednyuyu Aziyu 1558–1560 gg. [Journey to Central Asia 1558–1560]. // Angliiskie puteshestvenniki v Moskovskom gosudarstve v XVI veke / ed. by N.L. Rubinshtein; transl. by Yu.V. Got' e. Moscow: Sotsekgiz, 1938. P. 121–176. (In Russ.).
- Kolebaniya uvlazhnennosti Aralo-Kaspiiskogo regiona v golotsene. [Humidity Fluctuations in the Aral-Caspian Region in the Holocene]. Moscow: Nauka, 1980. 240 p. (In Russ.).
- Kosharnaya S.A. «More» v russkoi mifologicheskoi kartine mira [The «Sea» in Russian Mythological Worldview]. // Voprosy zhurnalistiki, pedagogiki, yazykoznaniya. 2008. Vol. 15, No. 2. P. 19–23. (In Russ.).
- Krivotonogov S.K. Aral sudokhodnyi i sukhoputnyi [The Navigable and Land-Landed Aral Sea]. // Nauka iz pervykh ruk. 2009. No. 2 (26). P. 42–51. (In Russ.).
- Létolle R., Mainguet M. Aral. Paris: Springer-Verlag France, 1993. 260 p. [French]
- Meiendorf E.K. Puteshestvie iz Orenburga v Bukharu. [Journey from Orenburg to Bukhara]. Moscow: Vostochnaya literatura, 1975. 206 p. (In Russ.).
- Tolstov S.P. Nizov' ya Amudar' i, Sarykamysh, Uzboi. Istoriya formirovaniya i zaseleniya: materialy Khorezmskoi ekspeditsii. [Lower Amu Darya, Sarykamysh, Uzboy. History of Formation and Settlement]. Vol. 3. Moscow: Izd-vo AN SSSR, 1960. 356 p. (In Russ.).
- Tolstov S.P. Po drevnim del' tam Oksa i Yaksarta. [Along the Ancient Deltas of the Oxus and Jaxartes]. Moscow: Vostochnaya literatura, 1962. 294 p. (In Russ.).
- Vinogradov A.V. Tysyacheletiya, pogrebennye pustynei. [Millennia Buried in the Desert]. Moscow: Prosveshchenie, 1966. 224 p. (In Russ.).
- Zolotnitskaya R.L. Po dorogam nevedomogo Turkestana [Along the Roads of Unknown Turkestan]. // Sbornik statei k 150-letiyu N.A. Severtsova. Moscow: Mysl', 1978. P. 85–102. (In Russ.).